

VÄSTRA TUNHEM – EN SOCKEN MED MÅNG- TUSENÅRIG HISTORIA

Artikel från sid. 66-72 i jubileumsskriften

**VÄSTRA TUNHEMS
HEMBYGDSFÖRENING
1936-1986
50 ÅR**

V TUNHEM — EN SOCKEN MED MÅNGTUSENÅRIG HISTORIA

V Tunhem är en av de fornlämningsrikaste socknarna i Västergötland. Efter den senaste revideringen av den ekonomiska kartan (där förf var ansvarig platsledare) har 738 fornlämningar registrerats på sammanlagt 137 platser. Merparten av fornlämningarna utgöres av gravlämningar såsom högar och stensättningar. Övriga stora fornlämningskategorier är älvkvarnsförekomster och s k fossil åkermark. Boplatslämningar från både sten- och järnålder/medeltid har registrerats liksom diverse lösfynd från stenålder. Sammantaget omspanner fornlämningsmaterialet i V Tunhem hela den förhistoriska tiden från stenålder till järnålder.

Fornlämningsstrukturen uppvisar en till synes obruten bebyggelseutveckling. Bebyggelselägena och resursutnyttjandet har naturligtvis varierat i intensitet under de olika förhistoriska tidsperioderna. Stenåldersmänniskorna utnyttjade vissa delar av landskapet utifrån sina behov och tekniker. Järnåldersmänniskorna utnyttjade andra nischer i landskapet. Tillsammans har de format det s k äldre kulturlandskapet som i dagens moderna samhälle är på väg att försvinna. Spåren av det äldre kulturpåverkade landskapet kvarligger idag i det vi kallar fornlämningar (gravlämningar, bebyggelselämningar, odlingslämningar, kommunikationslämningar etc).

Mot bakgrund av denna indelning kommer jag i fortsättningen att redovisa

dess fornlämningar från stenåldern till järnålder/medeltid med utgångspunkt från det reviderade inventeringsmaterialet. Sammanställningen följer i stort de förhistoriska perioderna där respektive fornlämningskategori vägs in i ett relationsförhållande till sin belägenhet i landskapet.

Stenåldern

Att identifiera och återfinna boplatser från stenåldern är både tidskrävande och säsongsbegränsade. Den förra aspekten innebär en systematisk rekognisering av diverse presumtiva boplatslägen. Sådana lägen kan vara i vikar utmed sjöstränder, på åsbildningar eller på knappt skönjbara platåbildningar i flacka åkerlandskap. Vid besiktning av alla dessa typer av landskapsavsnitt spelar hela tiden säsongsbegreppet in. Stränder måste exempelvis inventeras i lågvatten, åkerområdena bara under vår- och höstsäsongerna. Goda besiktningsförhållanden är med andra ord starkt begränsat och styrt av diverse yttre faktorer.

En identifierad boplatz markeras på den tryckta ekonomiska kartan med (R). Karttecknet avser en fornlämning utan synlig markering ovan mark. Stenåldersboplatser är sådana dolda fornlämningar.

Resultaten från inventeringen av stenåldersboplatser i V Tunhem socken är tämligen blygsam, till viss del beroende

Per-Eric Ullberg Ornell, Vänersborg, var under en rad år knuten till Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering och som antikvarie ansvarig för bl a inventeringen av Västra Tunhem.

Per-Eric Ullberg Ornell är numera knuten till Länsmuseum. — Foto Erling Svensson.

av de ovan nämnda resursbegränsande faktorerna. De boplatser som gått att identifiera och förses med (R)-markering är samtliga knutna till Väners stränder. Utmed strandzonen i **Nordkroksområdet**, begränsade av låga klipputsprång, finns boplatserna. Ytmässigt är de svåra att begränsa utan arkeologiska undersökningar. Begränsningen har därför terränganpassats baserad på fyndfrekvensen. Där fyndfrekvensen är som störst är förmodligen boplatsens centrala partier. Föremålen påträffas antingen direkt i ytskiktet av strandgruset eller ett stycke ut i vattnet. Fynden från 1983 års inventering på dessa platser har tillsammans med eventuellt tidigare gjorda fynd från samma plats bildat grunden för den antikvariska bedömningen.

En del av de fynd som gjordes vid revideringen och vid tidigare tillfällen på dessa boplatser är av äldre stenålders karaktär. Framför allt yxor av lihulttyp, spånkärnor och pilspetsar utgör några av fyndkategorierna. Även yngre stenåldersfynd såsom skafthålsyxor har påträffats på dessa platser.

Det sammantagna materialet visar på att ett resursutnyttjande har pågått under en lång tidsrymd med skiftande intensitet. Oavsett hur intensivt och kontinuerligt förhållandena har varit är en sak mycket klar nämligen att människor

Stenåldersboplatserna vid Nordkroken är belägna i strandgruset begränsade av flacka berghällar. — Foto E Svensson.

har vistats utmed dessa strandområden under stenålderns olika perioder.

Även om inte alltid en fyndplats för ett föremål från stenåldern vid en uppföljning i fält leder till en (R)-markering på kartan, så är uppgiften om att ett sådant fynd gjorts och framför allt läget intressant. Fyndplatser indikerar ett läge där förhistoriska människor har vistats eller utfört någon form av aktiviteter. En sammanställning av alla fyndplatser ger ett värdefullt komplement i förståelsen över var våra förfäder uppehållit sig. I V Tunhem har ett 40-tal fyndplatser registrerats med material från stenåldern. Dessa som består av material både från äldre och yngre stenålder, är belägna på avsatsar eller i sluttningar ner mot landskapets flackare partier. Utmed vissa åar finns några fyndplatser, vilket är liktydigt med att åar i ett tidigt stadium utnyttjades som kommunikationsled och näringskälla. Under hållkisttiden, den senare delen av stenåldern, etablerade sig människorna mer och mer. Gårdar eller t o m byliknande bildningar skapades som en följd av att ett primitivt jordbruk utvecklades. Jordbruket blev ett viktigt komplement till övrig basföda. Pollenanalyser från Hullsjön visar på ett mycket tidigt upptagande av åkerytor redan omkring 3000 år f Kr. Etableringen av jordbruket som basresurs utvecklades sedan kontinuerligt under årtusendena för att i allra högsta grad prägla de nästföljande tidperioderna brons- och järnålder.

Några gravlämningar, då främst hållkistor från senneolitisk tid, finns inte i fornlämningsregistret för V Tunhem trots att socknen ligger i ett område av Västergötland känt för sina många hållkistor. Sannolikheten för att även sådana skall ha funnits i V Tunhem förefaller därför troligt. Orsaken till avsaknaden får förmodligen sökas i den höga uppodlingsgrad som socknen har utsatts för under de senaste två århundradena och som även brandskattat andra fornlämningstyper.

Bronsålden

Under bronsålder förstärks by- och gårds-etableringarna med därtill hörande utökning av jordbruksarealen. Bronsåldersbosättningarna knöts till marker med lätt-dränerade jordarter som företrädesvis finns på åskrön i landskapet. Lämningar som härrör från denna tid kvarligger i större omfattning i landskapet i jämförelse med perioden innan. Framför

allt är det tre fornlämningstyper som kan knytas till denna tidsperiod. Nämligen gravlämningar (företrädesvis rösen), älvkvarnsförekomster och agrara lämningar i form av odlingsrösen och terrassbildningar.

Gravlämningarna utgöres av rösen och runda stensättningar med kal stenfyllning samt av större ensamliggande högar. Antalet rösen i socknen är begränsat till några få. Ett röse ligger på krönet av Hunneberg strax ovanför **prästgården**. Detta röse, som är kraftigt ramponerat, är 4,5 meter i diameter och 0,8 meter hög. Röset har ursprungligen varit betydligt större och har förmodligen anlagts på denna plats i syfte att skapa monumentalitet över den lägre liggande bygden.

Ytterligare en fornlämning på Hunneberg som kan dateras till bronsålder är en stensättning av rösekaraktär belägen invid **Byklev** på vägen upp till Bergagården. Denna stensättning är belägen på krönet av en avsats med vid utsikt över bygden. Stensättningen, som är 8 meter i diameter och 0,3 meter hög, har anlagts på en uppskjutande bergsklack på avsatsen. Fyllningsstenarna är ytrasade och omplockade vilket medfört att den ursprungliga formen har gått förlorad. Avsikten med att täcka klacken med fyllningssten har varit att skapa en stor fornlämning med ringa material. Denna typ av fornlämningar kallas rent allmänt för "fuskrösen".

Vid de stora gravfälten intill **hembydsgården** finns två högar som markant skiljer sig till form och utseende från övriga högar i området. Dessa, som man närmast kan kalla för "störhögar", är 15-20 meter i diameter och 0,9-1,8 meter höga. På sin särart bör dessa vara anlagda i ett tidigare skede än övriga gravar i området. Högarna kan vara från bronsålder. Om bedömningen är rätt skulle detta i sin tur innebära att vi i deras närhet även har en bronsåldersbosättning.

Ytterligare en anläggning, nyupptäckt i samband med revideringen, förstärker denna tanke om en äldre bosättning. Inte långt från högarna i skogspartiet ner mot fullåkersbygden, finns en stensättning. Stensättningen, som ligger på krönet av en mindre moränåsbildning, är 13 meter i diameter och 0,2 meter hög. Fyllningen består av 0,2-0,4 meter stora stenar utan torvinblandning. Runt stensättningen löper en kantkedja, som ställvis är välbevarad, av 0,2-0,3 meter stora stenar. Karaktären på fornlämningen och läget i terrängen talar för att även denna grav härrör från bronsåldern eller till övergången mellan brons- och järnålder.

Vad som annars är utmärkande för bronsåldersmänniskornas närvaro i området är de talrika förekomsterna av älvkvarnar eller skålgropar. Fornlämnings-typen som sådan dateras allmänt till bronsålder. Dess innebörd och syfte är omtvistad. En teori är att älvkvarnarna

Flertalet av älvkvarnsförekomsterna ligger på uppskjutande berghällar i åkermark. En stor koncentration av älvkvarnar finns kring Fristorp. — Foto Erling Svensson.

åskådliggör någon form av religiös eller magisk handling i samband med odling. Det har nämligen visat sig att flertalet av de registrerade älvkvarnsförekomsterna ligger i direkt anslutning till marker med odlingsspår eller i marker som fortfarande brukas. Nästan samtliga finns i områden med lättbearbetade jordarter som samtidigt är utmärkande för bronsåldersbondens odlingsområden.

I V Tunhem finns sammanlagt 58 älvkvarnsförekomster med ett par hundra älvkvarnar. Älvkvarnsförekomsterna i V Tunhem ingår som en del av ett större område i Trollhättetrakten som tillika är ett av länets älvkvarnsrikaste områden. Totalt finns i regionen 264 älvkvarnsförekomster.

Merparten av älvkvarnsförekomsterna i V Tunhem finns i ett stråk mellan **kyrkan** och **Sköstorp**. En annan förtätning finns runt **Rånnums ekdungar** och en vid några utflyttade gårdar till **Härstad** invid Hullsjön.

Antalet älvkvarnar varierar från några enstaka till ett 50-tal. Vanligast är 5-10 älvkvarnar per lokal. Den största älvkvarnsförekomsten finns i **Vargön**. Den består av 57 älvkvarnar belägna på

kanten av en låg berghäll. Några av älvkvarnarna bildar ett ringformigt mönster ca 21 cm i diameter med en älvkvarn i mitten. En liknande komposition finns ute på Vänersnäs.

En annan förekomst, som till sin form är något speciell, finns vid en av **Härstad gårdarna**. På en östsluttande berghäll i trädgården är ett 15-tal älvkvarnar tillsammans med parallella rännformiga fördjupningar. I ena delen av dessa fördjupningar är en älvkvarn. De rännformiga fördjupningarna som inte är naturligt uppkomna, inger ett fantasieggande mönster men med en gåtfull bakgrund.

Ytterligare en älvkvarnsförekomst, tillika nyfynd, som bör nämnas i detta sammanhang är belägen på Hunneberg. Invid **Grålagg**, en enklav i Skaraborgs län, finns nämligen en älvkvarn på en uppskjutande berghäll. Hällen ligger invid den gamla odlingsmarken. Lokalen som är unik vittnar troligen om en tidig bosättning även på berget.

Bronsålderns bosättnings- och odlingsområden har varit i direkt anknytning till dessa ovan nämnda företeelser i landskapet. Några direkta klart daterbara odlingsspår från bronsåldern är svårt

att peka ut. Odlingsspår som art är överhuvudtaget svårt att datera utan undersökningar på likformigheten genom årtusendena. Genom undersökningar på andra håll i länet har man kunnat konstatera odlingslämningar från bronsåldern utformade som röjda ytor med odlingsrösen och terrassformade åkerytor. I närheten av **prästgården** finns ett område med odlingsrösen, intill högarna av bronsålderskaraktär. Området, som ytmässigt är relativt stort, innehåller flera upplagda odlingsrösen av ålderdomlig karaktär. Insprängt bland odlingsrösen finns även gravar av äldre järnålderstyp. Eventuellt kan odlingsrösen i detta område utgöra de äldsta spåren i socknen från en tidig jordbrukarkultur.

Järnåldern

Under järnåldern sker en expansion i markanvändningen med mera stationära bybildningar som följd. Flera av nuvarande bybildningar i V Tunhems socken, **Härstad**, **Hol**, **Rånnum**, **Tunhem**, **Fristorp** m fl har sina rötter i en järnåldersgård eller by. I anslutning till de flesta av dessa gårdar eller byar finns ett flera gravfält av järnålderns karaktär. Vid **Forste-**

Flertalet av gravarna i Rånnums ekdungar är begränsade av vällagda kantkedjestenar. — Foto E Svensson.

Parti av V Tunhem tillika ett av de fornlämningsrikaste delarna av länet. Mellan prästgården och Göta älv i bildens bortre del, finns bl a flera gravfält, ensamliggande gravar, fossil åkermark, tomtplatser och kalkugnsruiner. — Foto E Svensson.

na finns t ex ett magnifikt gravfält med ett 50-tal fornlämningar varav flera är högar. I området mellan **prästgården** och **hembydsgården** finns flera gravfält som eventuellt en gång i tiden kan ha hängt ihop. **Rånnums ekdungar** är ytterligare ett exempel på gravfält som tillhört en by före bygden blev kristnat.

Typiska gravformer på ett gravfält från järnåldern är högar och runda övertorvade stensättningar. På vissa s k varierade gravfält, exempelvis vid **Nygård** och **Fristorp**, finns även domarringar och resta stenar tillsammans med högar och stensättningar. Högarna på gravfälten i V Tunhem varierar mellan 5-10 meter i diameter. Stensättningarna är något mindre i regel, mellan 4-7 meter i diameter. I en del fall avgränsas gravarna av vällagda kantkedjor, som vid **Rånnums ekdungar**.

Vid **Hols by** finns ytterligare ett gravfält från järnåldern som utgjort bygravfält till Hol. Gravfältet, som idag till stora delar är spolierat p g a uppodling, består av högar och runda övertorvade stensättningar. Den s k **Kungshögen** ligger idag åtskild från övriga gravar på grav-

fältet. Högen, som är den största av gravarna, är 19 meter i diameter och närmare 2 meter hög. Gravfältet, vars ursprungliga utsträckning är omöjlig att säga, ligger mycket vackert i terrängen intill byn.

Ett annat gravfält från järnåldern, med okänd utsträckning och omfattning, är beläget vid **Hästevads stenar**. Idag återstår, eller vad vi kan se ovan mark, en magnifik domarring och rest av en hög. I samband med vägrätning förbi domarringen, tillika ett av landets ståtligaste fornminnen, påträffades ett flatmarksgravfält med brandbegravningar. Gravfältet som saknar synliga markeringar för gravarna ovan jord har daterats till tiden kring Kristi födelse. Domarringen och högen tillsammans med flatmarksgravarna, där ytterligare ett okänt antal bör kvarligga i terrängen, torde ha utgjort bygravfält till Rånnum eller rättare Randhems by. Närheten, vilket finns belagt på flera andra platser i länet, till den gamla by- och kyrkplatsen är påfallande. Samma område har med andra ord både utgjort gravplats under förhistorisk och historisk tid.

Det är inte alla byar eller gårdar i V

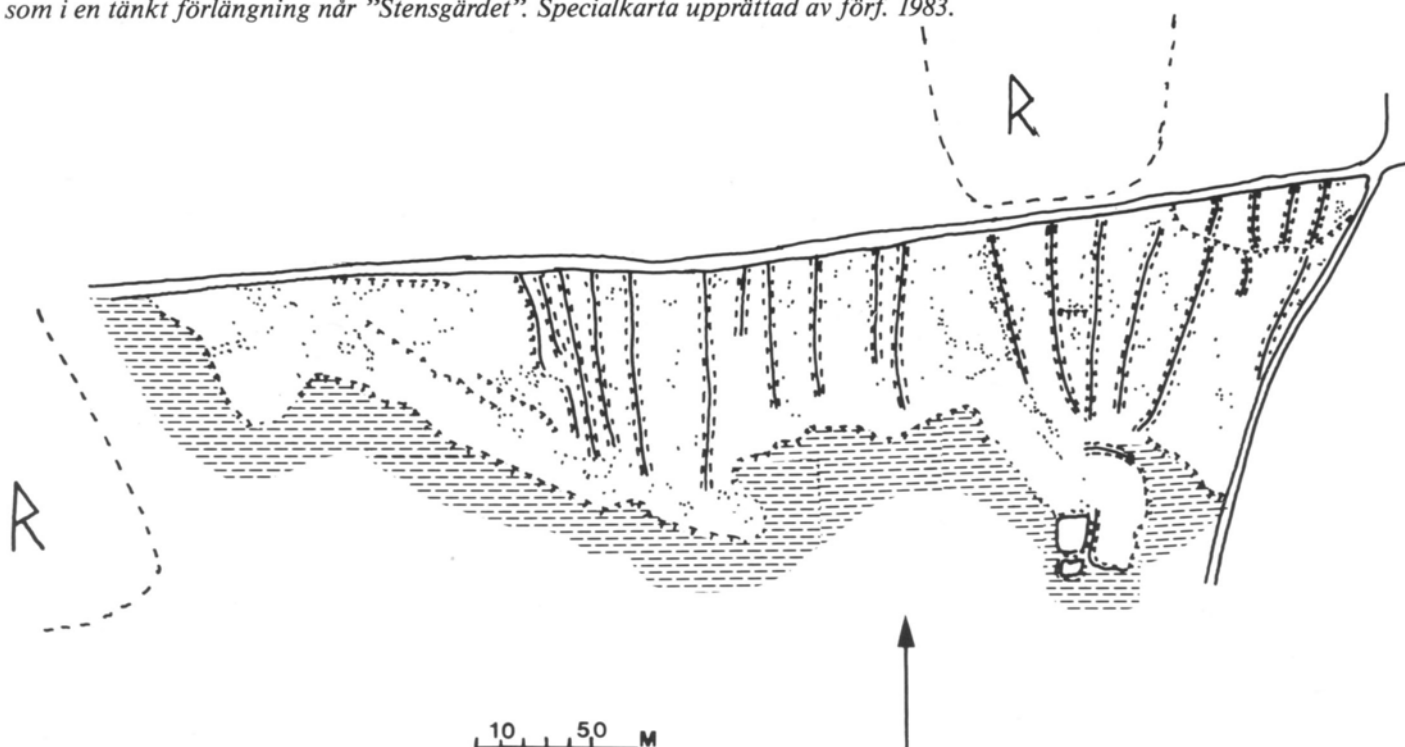
Tunhem som har bevarade bygravfält trots äldre namnformer. **Härstad** och **Bryggum** exempelvis saknar gravfält trots äldre namnformer. Att gårdarna har anknytning till förhistorisk tid talar namnformerna för, -stad och -hem. Förklaringen till avsaknaden av bygravfält kan sökas i den höga uppodlingsgrad som socknen utsatts för de senaste århundradena. Sannolikheten för att finna rester av gravar i åkermarken intill de äldre bylägena, antingen via ytbesiktningar eller genom flygrekognisering, bör vara stor. Spåren från dessa gravar kan utgöras av "onormala" stenkonzentrationer eller som sotfärgad jord som är väl avgränsad. På dessa platser, där sådana koncentrationer förekommer, är växtligheten i åkern en helt annan som vid en flygrekognisering över området kan ses och uppfattas som exempelvis runda former i säden. Försök att identifiera överodlade fornlämningar intill dessa byar via flygrekognisering gjordes även i samband med revideringen dock utan några positiva resultat.

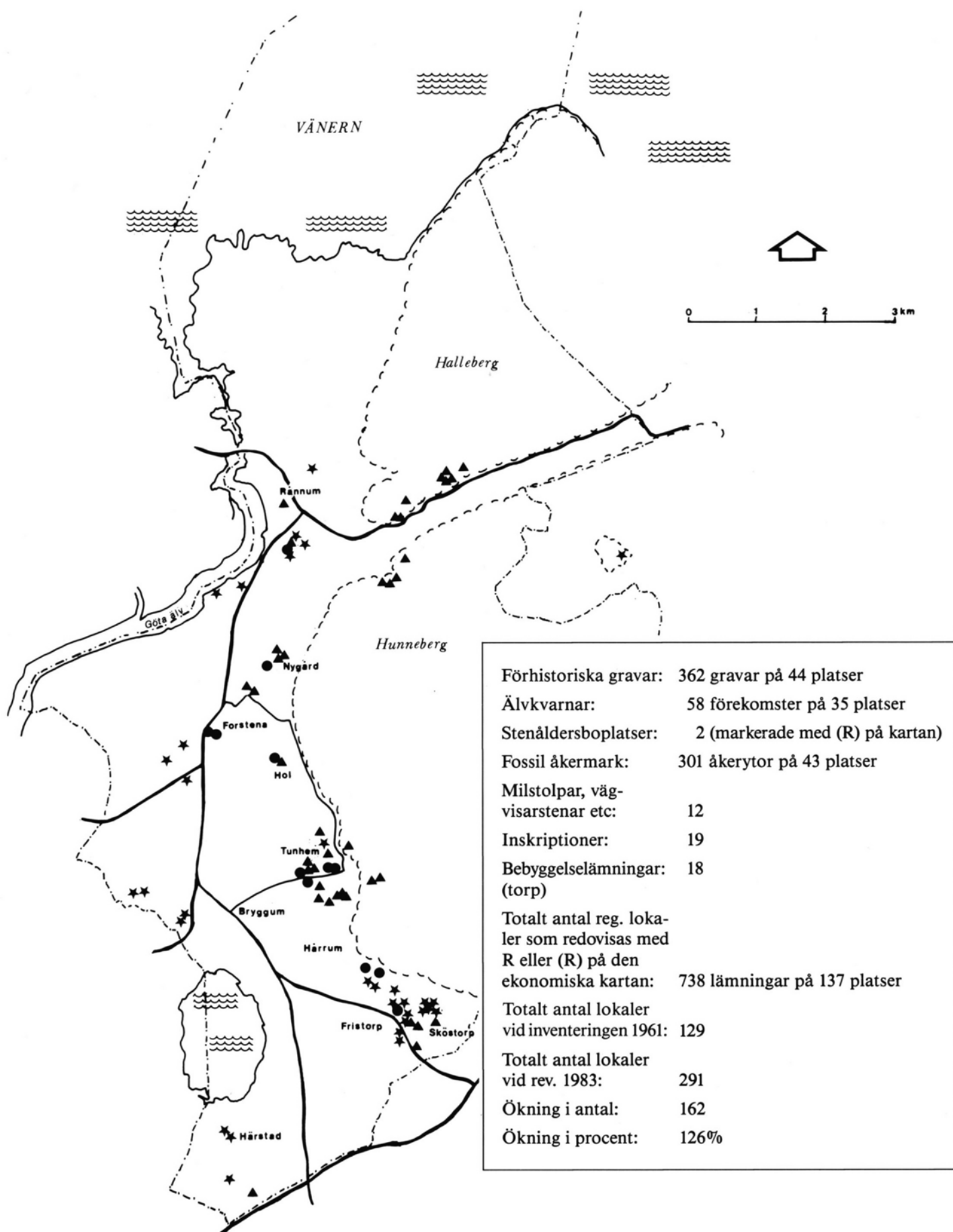
Fornborgen på **Halleberg**, som till hälften ligger i V Tunhems socken, är

Flygbild över det stora området mellan prästgården och hembygdsgården med ödelagda åkersystem. Åkerytorna begränsas av sten- och jordfyllda vallar och terrasser. I bildens mitt mellan två ekar löper en fägata. — Foto E Svensson.

Specialkarta över delar av området med fossil åkermark invid prästgården. De fossila åkrarna är vallomgärdade (heldragen linje med parallella streckmarkeringar) och terrassavgränsade (T-formade markeringar). I centrum av området löper en fägata som i en tänkt förlängning når "Stensgärdet". Specialkarta upprättad av förf. 1983.

Karta över V Tunhems socken med platserna för gravfälten (fyllda cirklar), övriga gravar (fyllda trianglar) och älvkvarnsförekomster (stjärnor). Karta upprättad av förf.

Nordens största. Platåberget med sitt fina läge invid Vänerns stränder har utgjort en idealisk tillflyktsplats för den omkringboende befolkningen. Rent allmänt dateras fornborgar till tiden omkring 500 e Kr men kan i en del fall även använts både före och efter denna tid. Fornborgarnas funktion har varierat. En del har varit bevakningsborgar utmed viktiga färd- och handelsleder. Några har varit boplatzburgar. Andra och den kanske vanligaste funktionen har varit tillflyktsborgar under orostider och ej permanent bebodda. Fornborgen på Hunneberg har förmodligen varit enbart en tillflyktsborg vilket bekräftats även under historisk tid i samband med danskarnas härjningar i området.

Hunnebergsborgen, som omfattas av hela platåbergets yta ca 6000 x 5500 meter stor, begränsas av naturliga stup och branter och av upplagda stenfyllda murar. Murarna finns i kleven för att avgränsa de mer lättforcerade partier till borgen. Vid Storegårdsklev finns det längsta och bäst bevarade murpartiet med en längd av ca 500 meter. Den sammanlagda murlängden på berget är ca 1400 meter.

En fornlämningkategori, som först vid revideringen blev mer uppmärksam, var de övergivna äldre odlingspåren i landskapet de så kallade fossila åkrarna. I begreppet fossil åkermark avses de markformer som odling har gett upphov till men som inte längre används eller brukas på det sätt som ursprungligen var tänkt. Genom formen på åkrarna kan man spåra varierade brukningssätt från olika tider. Åkrarna kan vara terrassformade, skålade (bassängliknande), ryggade eller vallomgårdade.

I V Tunhem invid prästgården finns ett av länets bäst bevarade områden med fossil åkermark. Området med de fossila åkrarna upptar i stort hela hagmarksområdet på ömse sidor om vägen mellan prästgården och hembygdsgården. Den fossila åkermarken består av terrassformade och vallomgårdade åkrar. Vanligast är de vallomgårdade åkerytor. Dessa är 15-140 meter långa och 10-30 meter breda. Vallarna, som begränsar de brukade ytorna, är 3-9 meter breda och 0,1-0,3 meter höga. Terrasserna, varav en avgränsar åkerytor utmed våtmarksområdet i slutningen sydöst om vägen, varierar mellan 10-180 meters längd och är 0,2-0,5 meter höga.

I ett parti närmare kyrkan och nedanför Stensgårdet finns ett område med

Domarringen vid Håstevadet nedanför Halleberg. — Foto Wilhelm Ångermark/Älvsborgs länsmuseum.

närmast bassängliknande åkerytor. Dessa är 25 x 15 meter stora och 0,1-0,3 meter djupa. Åkerytorna begränsas av jord- och stenfyllda terrassvallar. Flertalet av åkerytor som omnämnts här ovan är i sina äldsta delar från järnåldern (kanske t o m från bronsålder) men har brukats långt in i historisk tid. På en karta över området från 1700-talet beskrivs området som bet- och slättermark och verkar redan då ha förlorat sin ursprungliga funktion som åkermark.

Avslutningsvis uppvisar alltså området runt Tunhems gamla byplats (Stensgårdet?) med sin mångfald gravar, agrara lämningar och bebyggelse lämningar av förhistorisk/medeltida karaktär ett för länet unikt område som även kan betraktas som nyckellokal inom svensk bebyggelsearkeologisk forskning.

Ytterligare lokaler med fossil åkermark finns vid t ex **Lindås** och **Nordkroken**. Här är formerna något annorlunda än de vid prästgården. Åkerytor består här av välvda långsmala parceller ('ryggade'). Dessa har en genomsnittlig längd av ca 30-50 meter och är mellan 3-7 meter breda. Höjden varierar mellan 0,1-0,4 meter. Åldern på dessa åkerformer är omöjlig att fastställa utan undersökningar. Troligen har tekniken att forma dessa åkrar funnits under en lång tidsrymd, kanske även in på detta sekel.

Avslutning och sammanställd statistik

Vid revideringen av den ekonomiska kartan 1983 registrerades även andra lämningar i landskapet härrörande från olika aktiviteter och perioder än de som nämnts ovan. En sådan kategori är de talrika kalkugnsruinerna som finns utmed Hunnebergbranten. Samtliga som har gått att identifiera i fält har införts på ekonomiska kartan med R och är därigenom betraktade som fornlämningar.

En annan kategori är kommunikationslämningar i form av hålvägar, milstolpar, vägvisarstenar och väghållningsstenar. Bebyggelse lämningar i form av namnsatta torpgrunder är ytterligare en kategori som till viss del är upptagna i fornlämningsregistret. Här haltar dock registreringen något på för hög arbetsbelastning med prioriteringsurval som följd.

Att i detta sammanhang även redogöra för alla dessa ovan nämnda och andra kategorier av lokaler går ej inom ramen för denna artikel. I stället följer här nedan en sammanfattande statistik över socknens lokalantal med utgångspunkt från det reviderade materialet. Det statistiska materialet får härmed bilda punkt för denna svepande analys av det rika kulturlandskap som finns i V Tunhems socken.

Per-Eric Ullberg Ornell